

Opponensi vélemény dr. Zakar Péter akadémiai doktori disszertációjáról

Készítette: dr. habil. Fazekas Csaba egyet. docens
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete

Dr. Zakar Péter *A csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában* címmel nyújtott be akadémiai doktori disszertációt.

A Magyar Tudományos Akadémia hatályos Doktori Szabályzata alapján az értekezést megvizsgáltam, a 26. §-ban foglalt előírásoknak való megfelelést kétséget kizáróan megállapítottam. Eszerint Zakar Péter munkája „önmagában véve is alkalmas a kérelmező eredeti tudományos teljesítményének értékelésére, megítélésére, valamely tudományos kérdés megoldásának bemutatása alapján”. A disszertáció szerzője mintegy negyedszázada foglalkozik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyháztörténeti vonatkozásaival. Ahhoz az egyháztörténész nemzedékhez tartozik, mely fiatal kutatóként élte meg a történettudomány számára a rendszerváltással megnyílt időszakot, és jó érzékkel vetette bele magát a korábbi kutatás által elhanyagolt, vagy politikailag-ideológiailag elfogultan tárgyaló kutatásokba. Mintegy 200 tudományos értékű értekezése között „műfajilag” széles kört regisztrálhatunk: megtalálható publikációi között az önálló monográfia, a forráskiadvány, a szaktanulmány, a népszerűsítő írás stb., ezek között szép számmal idegen nyelvű publikációk is, amelyek jelentősen hozzájárultak a magyar egyháztörténetre vonatkozó kutatási eredményeinek a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe való bekapcsolhatóságához. A kutatásokhoz választott témakörök szintén rendkívül változatosak, Zakar Péter bebizonyította, hogy képes egy nagyobb téma önálló, monografikus feldolgozására (például a tábori lelkészettel kapcsolatosan), illetve az egy-egy konkrét témakör „mélyfúrás”-jellegű feltárására, általános történeti eseményekkel való kapcsolatainak megragadására és bemutatására. Kiváló tanulmányokat szentelt átfogó egyháztörténeti kérdéseknek, de szerteágazó kutatásainak köszönhetően mindezek regionális bemutatásának is: egyes egyházmegyéek forradalom és szabadságharc alatti történetének éppúgy szentelt közleményeket, mint az onnan származó paphonvédek tevékenységének (különösen jónak tartom az esztergomi főegyházmegyét, illetve a kassai egyházmegyét bemutató tanulmányait). De járatos a 19. századi egyháztörténet olyan határterületeivel kapcsolatos új megközelítések alkalmazásában is, mint például az egyház társadalmi tevékenységét megvilágító egyesületek történetének megírásában, vagy a történeti életrajz műfajában, akár magas rangú egyházi vezetők tevékenységének értékeléséről vagy újraértékeléséről, akár egyszerű papi sorsok bemutatásáról is volt szó. Munkásságából kiemelném még a regionális történetírásban felmutatott érdemeit,

például Dél-Magyarország, a Délvidék történeti múltja esetében, és különösen jól sikerültnek tartom a csanádi egyházmegye zsinatairól készült összefoglaló forráskiadványát is. Tanulmányai nívós folyóiratokban, tanulmánykötetekben láttak napvilágot. Mindezek alapján megállapítható, hogy jelen doktori disszertációja szintetizálja a szerző korábbi, csanádi egyházmegye kapcsán megjelent kutatási eredményeit, azokat azonban egyrészt számos vonatkozásban kiegészítette, gazdagította, másrészt egységes szemléletű és szerkezetű monográfiába egyesítette. Komplex egyházmegye-történetet írt, igyekezett a különböző megközelítési lehetőségeket egymással párhuzamosan érvényesíteni, így – a szabályzat idézett paragrafusa 3.a) pontjában meghatározott „értekezés” fogalmát kimerítve – munkája teljes mértékben alkalmas arra, hogy történetírói teljesítménye, attitűdjei megítélhetőek legyenek.

Az idézett szabályzat az MTA tudományos osztályainak hatáskörébe utalja a disszertációkkal szemben támasztott tudományági kívánalmakat. „Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának az MTA doktora tudományos cím megszerzéséért indított eljárásban való közreműködéséről” szóló Ügyrend szerint a Történettudományi Bizottság speciális előírásainak a disszertáció megfelel. A (2) bek-ben szereplő kitételeknek megfelelően:

a) Terjedelme jelentősen meghaladja minimálisan szükséges oldalszámot.

b) Szempontunkból talán ez a legfontosabb: Zakar Péter munkája valóban „jelentős történelmi probléma átfogó, sokoldalú, a teljesség igényével történő feldolgozása”. A disszertáció ugyanis bár egy római katolikus egyházmegye 1848–49-es történetét dolgozza fel, szinte minden vonatkozásában hozzájárul a forradalom és a szabadságharc egyháztörténetének általános megismeréséhez, az egykori politikai és egyházi döntéshozók magatartásának megítéléséhez, az egyház intézményeinek, püspökeinek, papjainak a kivételes fontosságú időszakban regisztrálható működésének bemutatásához. Nem férhet kétség a sokoldalú megközelítés sikeresen megvalósított szándékához, a teljesség igényéhez közelítő – így nagyon is eltérő szemléletű – forrásbázishoz, valamint az egyházmegye-történet egészének a disszertáció segítségével történő megismerhetőségéhez. Meggyőződésem, hogy Zakar Péter munkája nemcsak a csanádi egyházmegye múltjának, a katolikus egyháztörténetírásnak, hanem általában az 1848–49-es egyháztörténetírásunknak is fontos (egyszerre összegző és újabb kutatásokat inspiráló, iránymutató) monográfiája lesz.

c) A disszertáció legfeljebb érintőlegesen, témaválasztásában rokonítható a szerző 1998-ban Pécsen megvédett PhD doktori disszertációjával, teljes egészében azóta folytatott, alapvetően más irányú tudományos kutatásainak szintézise.

A disszertáció a „szokásos” historiográfiai áttekintéssel indít, röviden, de teljességre törekedve tekinti át az 1848-as egyháztörténet alapvető munkáit, esettanulmányait, különös

tekintettel a csanádi egyházmegyére. Külön érdemes kiemelni, hogy a történeti csanádi egyházmegyét egységben láttató szemlélethez hozzátartozik a nem magyar nyelvű egyháztörténetírás eredményeinek integrálása. A szerző nem pusztán „udvariasságból” vett fel jegyzetapparátusába egy-egy német nyelvű, határainkon túl megjelent stb. tanulmányt, hanem ezeket az eredményeket (elsősorban Martin Roos monográfiája vonatkozásában) szervesen beépítette a magyar szakirodalom különböző korszakokban eltérő minőségű eredményeket felmutató összefoglalásaiból levont következtetéseibe. Olvasójában kisebb hiányérzetet kelt a célkitűzések (I.2. fejezet) megfogalmazásakor annak tételes bemutatása, hogy a szerző miben is látja az eddigi szakirodalom meghaladásának lehetőségeit – más kérdés, hogy ez munkájából azért világosan kiderül. Például: 1. Egyszerre próbálja bemutatni az egyház különböző szintjein tevékenykedők egyéni élettörténeteit, tevékenységük hatásait, az egyéni sorsokban lecsapódó általánosságokat. 2. Az állam és egyház bonyolult viszonyrendszerét jellemző tematikus kérdések (papság fegyveres szolgálata, az egyház reagálása a politikai és katonai eseményekre, gazdaságtörténet, társadalmi és nemzetiségi mozgások, megtorlás stb.) együttesen alakítanak ki képet a térség forradalom és szabadságharc alatti történetéről. 3. Az „állam” épp a szabadságharc következtében két szembenálló felet is jelentett, munkájában jelentősen feltűnik – a magyar történetírásban többnyire elnagyolt vagy elhanyagolt – birodalmi nézőpont, értelemszerűen a nemzeti látószög mellett. 4. A csanádi egyházmegye mint „állatorvosi ló” esete, vagyis az itteni történések hasonlóságainak és különbségeinek felmutatása más katolikus egyházmegyéék negyvennyolcas történetéhez képest. Ismétlem, ez az összehasonlító szemlélet, ahogy a korábbi példák is, világosan kimutathatók Zakar Péter munkájában, épp a vállalkozás komplexitása megérdemelt volna egy néhány mondattal vagy bekezdéssel bővített elméleti-módszertani bevezetést.

A disszertációhoz felhasznált forrásanyag mennyisége, kiválasztásának és feldolgozásának szempontjai magas színvonalról tanúskodnak. A legfontosabb magyarországi állami és egyházi levéltárak forrásanyagának valamennyi fontosabb számbavehető állagát a szerző feldolgozta. Itt nemcsak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H állagának iratait emelném ki, hanem a legnagyobb hangsúllyal a temesvári egyházmegyei levéltár kiaknázását. A további kisebb és nagyobb egyházi iratgyűjteményekhez (Esztergomi Prímási Levéltár, plébániai gyűjtemények) hasonlóan a szerző nem ragadt le a püspöki levelezésnél, számos dokumentumot tárt fel elsőként a személyi anyagokból, fegyelmi aktákból, gazdasági ügyintézés nyomán keletkezett iratokból stb. Fontosak még a bécsi Österreichische Staatsarchiv állagai, megyei levéltárak, könyvtári kéziratárak stb. A levéltári állagoknál persze mindig vethető fel olyan hiányosság, amit „még meg lehetett volna nézni”, de a téma kapcsán valóban hiányolom az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egyes állagait (másokat a szerző használt), pontosan

Lonovics József terjedelmes irathagyatékát. (Főleg: Fol. Hung. 1920/I-IV. ill. Fol. Lat. 4065/I-IV.) Bár az itt található egyes egyházkormányzati iratok más forrásörző helyeken is felbukkannak, a püspök kiemelten fontos személyére tekintettel személyes feljegyzései, levelei és levélvázlatai több ponton adalékkal szolgálhatnak a disszertációban ismertetett folyamatokhoz. E hiányérzetet jelentősen tompítja, hogy a szerző felhasználta az említett irategyüttesből készült forráspublikációkat. Külön ki kell emelni a nyomtatott forrásokat is, a korabeli sajtóhírek feldolgozásán túl az egyháziak politikai felfogását, álláspontját és „érveléstechnikáját” jól dokumentáló egykorú röpiratokat, kiadott prédikáció-szövegeket stb. is.

A disszertáció II. fejezete a csanádi egyházmegye helyzetképét mutatja be 1848 tavaszán, és nagyon jó leírásban foglalja össze az egyháznak és a papságnak a márciusi forradalomra, illetve az áprilisi törvényekkel létrejött új politikai rendszerre adott válaszreakcióit. Zakar munkájából alapos és meggyőző kép rajzolódik ki arról, hogy az egyházmegye papsága nemcsak új politikai berendezkedésként, társadalmi fordulatként értelmezte az 1848 tavaszán történeteket, hanem az állam és egyház viszony alapvető átalakításának, a belső egyházi reformok radikális megvalósítási lehetőségének is. A demokratikus egyházkormányzat követelésében, az alsópapság helyzetének javításában, a világra nyitó egyházkép szorgalmazásában, a cölibátus eltörlésében összpontosuló alsópapi radikalizmusnak épp a csanádi egyházmegye volt az egyik legjobb példája. A „csanádi pontokként” elhíresült követeléssor részletes bemutatása, mozgatórugóinak elemzése kiváló része a disszertációnak, ahogyan a zsinati előkészületek ismertetése is. Az egyházon belül 1848 nyara a forrongás, a bizonytalanságból való „előre menekülés” útkeresése, melyben egyszerre tapintható ki a megváltozó viszonyoktól való félelem, az újítások iránti lelkesedés, illetve a – főleg püspöki részről – a mérséklésre irányuló, állagörző szándék is. A disszertáció ezeket pontról pontra bemutatja, különösen fontos, hogy az egyes álláspontok, kezdeményezések mellett megjelennek az azokhoz nevüket adó klerikusok életrajzai, döntéseik mozgatórugóinak lehetséges számbavétele is, ahogyan az espereskerületek arculata is megmutatkozik.

A III. rész az egyházmegye kormányzatával foglalkozik, ebből a szempontból Csanád helyzete – a legtöbb egyházmegyétől eltérően – speciálisnak volt mondható, méghozzá több szempontból is: 1. Egyrészt jól tanulmányozható az egyházmegye történetén keresztül a főpapi kinevezések politikai háttere 1848 nyarán. Az országosan ismert, népszerű és tekintélyes csanádi püspök, Lonovics József egri érsekké, helyére pedig a liberális nézeteiről ismert történetíró-pap, Horváth Mihály csanádi püspökké való kinevezése a liberális magyar kormányzat, illetve az uralkodóház erőviszonyaira, a birodalmon belül – az áprilisi törvényeknek megfelelően – berendezkedni próbáló Batthyány-kabinet politikai hátterére vonatkozóan tanulságos és

szerteágazó történet. 2. Az egyházmegye a szabadságharc során kettészakad, kormányzása két-központúvá válik, és frontvonalaktól szabdaltsága területén egészen 1849 augusztusáig fontos események zajlanak. Zakar Péter remekül mutatja be, hogy mindennek milyen hatása volt az egyház irányításának hagyományos rendszerére, a területén élő papok és hívek életviszonyaira.

A disszertáció három fejezete (IV-VI.) foglalkozik az egyházmegye személyi ügyeivel, összetételével. Zakar Péter három csoportot különített el: a paphonvédeket (az egyháziak fegyveres szolgálatával kapcsolatos kérdéseket és konfliktusokat), a honvédseregben szerepet vállaló tábori lelkészeket és a császárpárti plébánosokat. Az élettörténetek, személyes konfliktusok és motivációk aprólékos bemutatása, az általánosságok megfogalmazására alkalmas konkrét példák felvonultatása pontos helyzetképet tár elénk azzal kapcsolatban, hogy a sodró lendületű politikai és hadi események milyen mértékben osztották meg, készítették állásfoglalásra, vagy éppen korábbi tevékenységük újragondolására az egyházi személyeket. A szerző érezhetően került az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy egységesen „hazafiasnak” vagy „Habsburg-pártinak” minősíthető-e az egyház 1848–1849-ben (a 20. század ellentétes ideológiájú irányú politikai rendszereiben élő történészeket korábban nyomasztotta, olykor tévutakra is vitte ez a kényszer), de következtetése, miszerint a csanádi papság „jelentős része” inkább a szabadságharcot támogató álláspontot alakított ki (144. old.), tartható. Ugyanakkor éppen az általa áttekintett életutak bizonyítják, hogy a papság reakciói, a forradalmi és katonai eseményekkel való azonosulásuk, az azokban való részvétel vagy elutasítás motivációi mennyire különbözőek voltak, olykor személyes habitusukkal is összefüggtek. A kialakuló összkép a papság politikai és katonai szerepvállalásával kapcsolatban vegyes képet mutatnak, különösen ha hozzávesszük, hogy számos egyházi személy sem így, sem úgy nem vett részt az eseményekben, az ő nagyságrendjük megítélése a legnehezebb, hiszen tevékenységüket – épp emiatt – forrásokkal is nehezebb dokumentálni. (Az olykor felbukkanó, „két részre magyarázható” prédikációkra maga is utal, ld. pl. 170. old.) Különösen fontos és érdekes ebből a szempontból Lonovics József személye és megítélése, erre érdemes lenne – ha nem is a jelen disszertáció keretei között – kitérni, tekintettel Zakar Péter korábbi vonatkozó publikációira. A főpap 1848 nyarán és őszén a magyar kormány iránt lojális (az áprilisi törvények viszonyai között kritikus, ám azokat elfogadó) magatartást tanúsít, egri érseki kinevezésének megfelelően tevékenykedik, később, 1849-ben azonban újra csanádi püspökként tekint önmagára, a sorsa mégis súlyos megtorlás. (Megalázó eljárás, hivatalairól való lemondatás, száműzetés.) Az olvasóban joggal merülhet fel kérdés, hogy miért hozza fordul a „császáriak iránt lojális püspöki helynök helyettese” 1849 márciusában (74. old.) stb. (A megtorlással foglalkozó fejezet ezen a hiányérzeten jelentősen enyhít, ld. 194–198. old., ennek ellenére egy néhány mondatos politikai portrét érdemes lenne vele

kapcsolatosan megrajzolni, például miben állt „konzervativizmusa”, miért is tekinthető Fábry nála is „konzervatívabbnak”, ld. 199. old. stb.)

Az egyházmegye-történetírás egyik novumának tekinthető, hogy a szerző a forradalom és szabadságharc időszakában nem pusztán a kormányzattörténetnek, a papság politikai arculatának és aktivitásának szentelt figyelmet, hanem az egyházmegyét, mint gazdasági-gazdálkodási egységet is vizsgálat tárgyává tette. (VII. rész.) A római katolikus egyházmegyék nemcsak egyházkormányzati területi egységek voltak, hanem gazdasági intézmények is, tekintettel arra, hogy nagybirtokokon gazdálkodtak, az egyháznak gondoskodnia kellett papjainak és intézményeinek finanszírozásáról stb. Ráadásul pont 1848–49 az, amikor az állam és az egyház viszonya teljes mértékben átrendeződött, s ez sokrétű változást hozott az egyház tevékenységének pénzügyi alapjai tekintetében is. Az áprilisi törvényekben testet öltő polgári átalakulás sok vonatkozásban felkészületlenül érte az egyházat, a sok évszázados struktúrák megváltozásához mégis igyekezett alkalmazkodni. E folyamatot a szerző tanulmánya nagyon alaposan, érzéketesen mutatja be. Dóka Klárának – a szerző által is használt – monográfiáján kívül születtek még további tanulmányok, de Zakar Péter munkája mindenképp hézagpótló jellegű, a témaválasztása, illetve módszertani megközelítése okán egyaránt. A rendelkezésre álló szakirodalom jelentős része ráadásul a 19. században még nem is annyira a történeti visszatekintés, hanem az akkor aktuális viszonyok számbavételének igényével született. (Pl. Oltványi Pál 1867-es munkája.) Talán itt volt a leginkább szüksége az alapkutatásoknak, a gazdálkodásra vonatkozó források feltárásának.

A szerző „távolról indító” történeti áttekintés keretében mutatja be az egyházmegye birtokviszonyait, a kegyuraság bonyolult rendszerét, továbbá mindazokat a hektikus változásokat, amelyek megrázkódtatásként érték az egyházmegyét 1848 tavaszát követően. Az egyes bevételi, illetve kiadási tételek pontos összefoglalása érzékletes képet nyújt az egyházmegyében folyó gazdasági tevékenységekről, művelési ágakról, bérletekről. Az összegszerű felsorolásokat, táblázatba foglalt statisztikai adatokat (pl. 184–185. old.) mindenkor alapos kísérő-, illetve értelmező szövegekkel, magyarázatokkal látja el, mindenkor pontosan orientálja olvasóját. Utóbbi hangsúlyossá teszi, hogy kitekint az egyházmegyén túlra, például az esztergomi főegyházmegyével való összevetés kapcsán nyújt további árnyalt képet. Tartalmasan mutatja be a csanádi sajátosságokat (például, hogy a makói uradalom szerkezetét tekintve közelebb állt a világi nagybirtokokhoz stb.), a kiegyensúlyozott gazdálkodás fenntartására irányuló erőfeszítéseket stb. Az általános történeti háttér megrajzolásánál helyenként pontatlannak tartom a tizedről való lemondást megörökítő, az 1848. évi XIII. tc. elfogadását bemutató folyamatot (175. old.), álláspontom szerint ugyanis az egyház önkéntes és lelkes felajánlása helyett valójában inkább

lemondatásról, a viszonyokhoz való kényszerű, ugyanakkor előretekintő magatartásról beszélhetünk, amelyben Lonovics csanádi püspöknek is kiemelten fontos szerepe volt.

A disszertáció VIII., megtorlásokkal foglalkozó fejezete kapcsán szerkezeti kérdés vetődhet fel. A papi sorsokat bemutató IV–V–VI. részekben is többször történik utalás a megnevezett egyháziak későbbi sorsára, az ellenük folytatott eljárások eredményeire, vagyis a megtorlást összefoglaló fejezetet talán érdemes lenne a gazdaságtörténeti elemzéssel felcserélni. Az 1849 utáni eljárásokat bemutató szövegrész szervesen illeszkedik az előbbiekhöz, s egyébként a disszertáció magas színvonalától megszokott módon mutatja be azt a sokszor nehezen követhető logikájú folyamatot, ahogy a cs.kir. hatóságok megpróbálták megbüntetni a forradalommal és szabadságharcral szimpatizáló, vagy abban tevékeny szerepet vállaló személyeket, valamint azt, hogy az egyház vezetői hogyan igyekeztek védeni, menteni őket.

Az összegző fejezet rövid, tételes formában ismétli meg a disszertáció fontosabb eredményeit, újdonságait. Összességében megállapítható, hogy Zakar Péter munkája magas színvonalú monográfia, pontosan megfelel a történettudományi elemzéssel kapcsolatos elvárásoknak (forrásfeltárás, forráskritika, szintézis, pontos és következetes hivatkozások stb.), emellett egy rendkívül élvezetes stílusban megírt szöveg is. Minden részletében olvasmányos, a szakkifejezések, hivatkozások nem tördelik szét, nem teszik „olvashatatlanná” a szöveget, mely olvasója számára jól követhető, érdekes és figyelemfelkeltő olvasmány is egyben. (Helyenként a humoros elemeket is jól használja, például amikor a császár- és királpártiság viszonyára utal, 157. old.)

Zakar Péter disszertációja hiteles eredményeket tartalmazó, a történetírásban új eredményeket felmutató munka, tudományos eredményei között kiemelem a csanádi egyházmegye történetére vonatkozó források feltárását, az 1848–49-es egyházi események komplex bemutatására irányuló szándékot, az egyháztörténetírás számára iránymutató igényességű összefoglalás megvalósítását. Mindezek alapján határozottan javaslom Zakar Péter akadémiai doktori disszertációjának nyilvános vitára való kitűzését, elfogadását pedig határozottan támogatom!

Miskolc, 2018. február 18.

(Dr. Fazekas Csaba)